

XҒТАР 19.41.09

<https://doi.org/10.32523/2616-7174-2025-150-1-117-129>

Қазақ публицистикасын қалыптастырудағы Шоқан Уәлиханов мұрасының орны

А. Сайлауқызы*^{ID}, **Ә. Әзербай**^{ID}, **Ә. Әділжан**^{ID}

MNU Халықаралық журналистика мектебі, Астана, Қазақстан

*(E-mail: *alma.sailaukyzy@gmail.com, aminaazerbaeva9@gmail.com, aminaadilzhan01@gmail.com)*

Аңдатпа. Бұл мақала Шоқан Уәлихановтың публицистикалық мұрасын заманауи призмадан талдауға арналған. Зерттеу барысында оның отандық журналистиканың қалыптасу, яғни девелопмент кезеңінде қалдырған ізі, қазақ демократиялық публицистикасына қосқан үлесі және тревел-журналистиканың айқын сипатына ие медиа-мұраларының маңызы мен формалары қарастырылады. Оның публицистік қырының қалыптасуына әсер еткен факторлар сараланып, медиа-туындылары қазіргі журналистика талаптарымен салыстырылып, БАҚ-тың негізгі қағидаларымен үйлесетін тұстары сарапталады. Ғылыми зерделеу арқылы Ш. Уәлихановтың өз заманында-ақ ақпаратты талдау, деректерді сараптау және объективті көзқарас қалыптастыру сияқты қазіргі журналистикаға тән қағидаларды ұстанғаны анықталған. Тарихи-салыстырмалы әдіс, мәтіндік талдау және дереккөздерді сараптау тәсілдерін қолдану арқылы Ш. Уәлихановтың саяхат жазбаларын талдап, онда заманауи тревел-журналистика элементтері бар екені дәлелденеді. Сондай-ақ оның публицистикасы қазақ халқының ағартушылық және демократиялық ой-пікірлерінің дамуына ықпал етіп, түрлі форматтардың айналысқа енуіне себепкер болып, иллюстрация арқылы визуализация талабын ескерген журналистиканың алғашқы отандық үлгісі ретіндегі ұлттық баспасөз тарихындағы рөлі және ол тұжырымдардың болашақ журналистерді дайындаудағы маңызы айтылады. Осы деректі пайымдаулар арқылы кәсіби қазақ журналистикасының даму тарихын кеңейтуге ғылыми негіз күшейе түспек.

Түйін сөздер: Шоқан Уәлиханов, девелопмент, публицистика, саяхат, тревел-журналистика, экспедиция, журналистика тарихы.

Кіріспе

Қазақ журналистикасының тарихы оның бүгінгі жай-күйі мен келешектегі әлеуетіне әсер ететін маңызды факторлардың біріекені анық. Әсіресе қазіргі цифрлық қоғам жағдайында туындап жатқан медиадағы жаңа форматтар мен гибриді жанрлардың кей бастаулары отандық публицистика тарихынан басталатынын болашақ журналист мамандарға түсіну маңызды. Аталған тақырыпты таңдаудың бірнеше негіздемесі бар. Біріншіден, қазақ журналистикасының тарихы ұзақ жылдар бойы негізінен патшалық ресми газеттерімен немесе кеңестік журналистиканың дамуымен байланыстырылып келді. Екінші жағынан, отандық кәсіби журналистика Алаш арыстарының ұлттық баспасөзді қалыптастырудағы рөлімен тығыз астасады деген соңғы жылдары қалыптасқан қисынды уәж бар. Алайда Шоқан Уәлиханов бастаған Абай, Ыбырай үштігі журналистикаға алғышарт болып қалыптасқан девелопмент кезеңінің жарқын өкілдері екені әлі де жан-жақты талдау мен зерделеуді талап етеді деп санаймыз.

Медиа саласының кезеңдерін сипаттағанда, «девелопмент» (development) сөзін қолдану соңғы жиырма жылдықта қалыптасқан үрдіс деуге болады. Ол – бір нәрсенің дамуын немесе өңделуін білдіретін ағылшын сөзі. Әзірлік кезеңі, яғни болашақ жобаны, идеяны әзірлеуге және түпкілікті тұжырымдауға арналған мерзім [1]. «XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда патриархалды-феодалдық қатынастардың ыдырауы және капиталистік қатынастардың күшеюі қоғамдық пікірдің дамуына айтарлықтай ықпал етті. Қазақ ағартушылары Шоқан Уәлиханов (1835-1865), Ыбырай Алтынсарин (1841-1889), Абай Құнанбайұлы (1845-1904) ұлттық журналистиканың негізін салушылар, жазба әдебиетін реформа элементтерімен қайта жаңғыртқан қаламгерлер және көсемсөз шеберлері болды. Қазақ қоғамының озық ойлы зиялыларының ағартушылық қызметі ұлттық болмыстың қалыптасуының факторына айналды», – дейді бұл туралы медиазерттеуші А. Жұмағазина [2]. Алайда бізге ол жалпылама баға беру шеңберінен шығып, сол тұлғалар нақты қандай негіз қалады, қандай жанр мен форматты қолданып бастады, оның қайсысы тиімді болды деген сұрақтарға жауап іздеу маңызды. «Шоқан тек этнограф, географ, этнолог қана емес. Оның мұрасы ғылымилығының жан-жақтылығында. Оның еңбектерінде физикалық география мен саяси процестер де көрініс тапқан. Шоқанға әлі терең бара алған жоқпыз деп айтуға болады», – деген Төлен Әбдіктің сөзі осы уәжімізге дәлел [3].

Шоқантану алдыңғы ғасырда К.К. Гутковский, П.П. Семеновтармен басталып, өткен жүзжылдықта Қ. Сәтпаев, М. Әуезов, Ә. Марғұлан, В.А. Моисеев, Р. Иманжүсіп, М.И. Фетисов, Б.Е. Көмеков және тағы басқа ғалымдардың еңбегімен қанатын кеңге жайды [4, 61]. Әйтсе де Шоқан Уәлихановтың нақты публицистикалық мұрасын заманауи журналистік қалыптарға сай салыстыра зерттеу ісі аса жолға қойылмаған дей аламыз. Бұл зерттеу материалында оның публицистикасының мән-маңызы, қоғамдық пікір қалыптастырудағы рөлі және қазақ демократиялық публицистикасына қосқан үлесі қарастырылады. Уәлиханов тек зерттеуші әрі ғалым ғана емес, сондай-ақ өз дәуірінің әлеуметтік-саяси мәселелерін терең талдаған публицист және жаңа жер мен жаңа елді шарлап, өзіндік ой түйген, көргенін қағазға нақты сипаттап түсіре білген, бүгінгі тілмен

айтар болсақ, тревел-журналист ретінде де ерекшеленді. А.С. Василенко, И.И. Карпенко сынды зерттеушілер саяхат журналистикасының бастауын тым әріге, б.э.д. XVIII-XVII ғасырларға жібереді. «Бұл бағыт публицистиканың көне жанрларының бірі – жолсапар очеркі жанрынан туындады», дейді олар [5, 7]. Дегенмен, оны заманауи феномен дейтін де ғалымдар бар, оған ғалыми мақаламыздың негізгі бөлімінде тоқталатын боламыз.

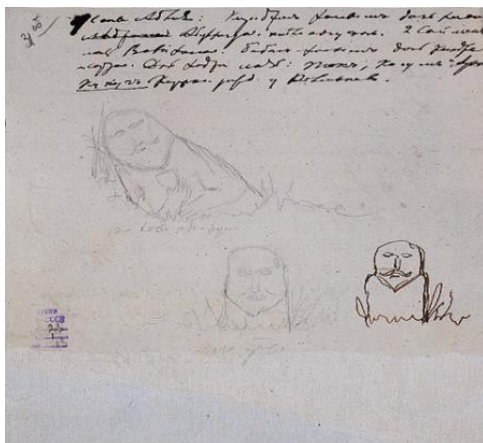
Зерттеудің мақсаты – Шоқан Уәлихановтың публицистік қырын талдап, оның медиа-мұрасының, соның ішінде жолжазбаларының ерекшеліктерін айқындау, сондай-ақ ғылыми-коммуникациялық қыры мен құндылығын анықтау. Мақалада сол дәуірдегі ойлау жүйесінің бүгінгі журналистиканың негізгі қағидаларымен үйлесетін тұстары пайымдалады.

Әдіснама

Ғылыми мақалада эмпирикалық және теориялық әдістердің зерттеу нысанына сай түрлері қолданылды. Атап айтар болсақ, тарихи-салыстырмалы әдіс, мәтіндік талдау және дереккөздерді сараптау тәсілдері пайдаланылды. Ш. Уәлихановтың еңбектерін тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы зерттеу оның саяхат жазбалары мен этнографиялық туындыларында тревел-журналистика элементтерін пайдаланғанын көрсетеді. Оның публицистикалық стилінің ерекшеліктері, қоғамдық мәселелерге деген көзқарасы мәтіндік талдау мен дереккөздерді саралау арқылы зерделенді. Зерттеу нәтижесінде ғалымның публицистикалық еңбектері ұлттық мәселелер мен қоғамдық өмірдің өзекті тақырыптарын қамтып қана қоймай, сол кездегі тың форматтарды апробациядан өткізгені айқындалады. Ғалым-публицисті қазіргі қазақ қоғамы журналист ретінде қабылдай ала ма деген сұрақ әлеуметтік зерттеудің сандық әдісі – сауалнама арқылы жүзеге асты. Уәлиханов шығармашылығында сатира мен сыни ойлау да айқын көрініс тапқаны нақты мысалдармен ұсынылып, гипотетикалық-дедуктивті әдіс арқылы оның көркем публицистиканың памфлет, фельетон жанрларына икемін көрсетті. Зерттеу нәтижелері қазақ журналистикасының қалыптасу ерекшеліктері мен өзіндік даму барысына бойлауда құнды материал бола алады.

Нәтижелер мен талқылау

XIX ғасырда әлем әлі де зерттелмеген, құпиялы аумақтарға толы болды. Алайда, сол кезеңнің өзінде кейбір саяхатшылар шекараларды «бұзып», беймәлім жерлерді зерттеуге талпынды. Қазақтың ұлы ғалымы, этнографы, тарихшысы әрі саяхатшысы Шоқан Уәлиханов дәл осындай зерттеушілердің қатарында болды. Ол нақты деректерді жинап, саяхаттарын сипаттаудың жаңа стилін қалыптастырған, көрген дүниесін суретшілік қабілеті арқылы да бейнелей білген, кәсіби журналистика талаптарына барынша жақын келген алғашқы қазақтың бірі. Шоқан – өз сапарларын қазіргі визуализация талабына сай егжей-тегжейлі сипаттап, тарихи-этнографиялық, мәдени және географиялық деректерді тіркеген маман. Оның сапарлары мен еңбектері сол кезеңдегі Орта Азияның бейнесін ашып, әлемдік дәрежедегі ғылыми зерттеулерге үлкен үлес қосты.

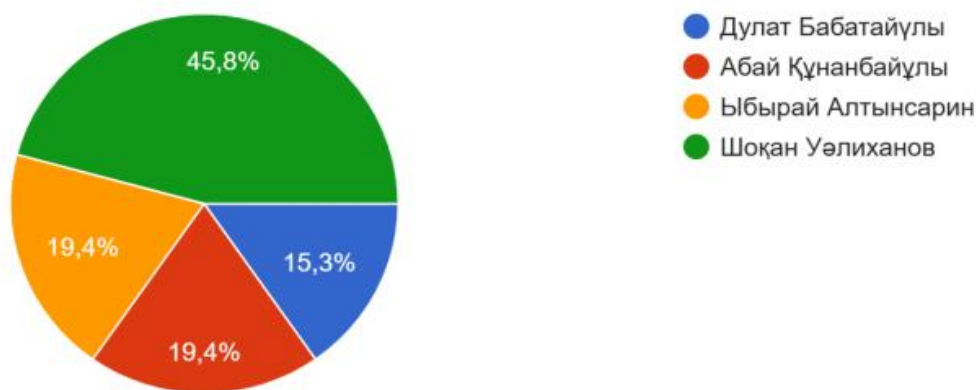

1-сурет. Ыстықкөлдiң солтүстік жағалауындағы тас мүсiндер. Ш. Уәлиханов. 1856 ж.

Қазақ журналистикасының девелопмент кезеңі болып саналатын дәуірдің жарқын тұлғаларының ішінде Ш. Уәлихановты журналист бейнесінде қабылдаушы қазіргі қазақ қоғамының қанша пайызын құрауы мүмкін? Бұл сұрақты Қазақстанның бірнеше өңірін қамтитын азаматтарға қойғанда, замандас тұлғалардың ішінде Ш. Уәлихановқа дауыс бергендер саны басым болды.

Бұл тұлғаны журналист деп тани аламын

72 ответа

1-диаграмма. «Журналист деп танитын тұлғаны белгіле» атты сауалнама нәтижесі

Сауалнама алу 2025 жылдың 6-13 ақпан аралығында онлайн жүргізілді. Қатысқан өңірлер: Астана, Алматы, Шымкент, Ақмола облыстары. Жалпы 72 респондент. Ш. Уәлихановқа – 33 дауыс, Ы. Алтынсаринға – 14 дауыс, А. Құнанбайұлына – 14 дауыс, Д. Бабатайұлына – 11 дауыс. Жас контингентіне қатысты ақпарат: 18-30 жаста 41 қатысушы, 13-17 жас аралығында 25 адам, 31-50 жас аралығында 4 адам, 51-80 жас аралығында 2 адам.

Шоқан Уәлиханов – қазақ демократиялық публицистикасының негізін қалаушылардың бірі. Жауапты әрі маңызды миссияны орындауға оған қазақ халқының әлеуметтік сұраныстары да, жеке дарындылығы да, әдеби еңбекке тартылуы да әсер етті. Оның жолсапар күнделіктері, хаттарынан бастап ғылыми-тарихи мақалаларға дейінгі барлық жазбалары арқылы журналистік қырының қалыптасу процесі жүрді деуге болады. Оған бірнеше объективті негіз болған дей аламыз. Олар:

1. Жас кезінен газет-журнал оқуға деген зор ынтасы, оның қоғамдық күшін мойындауы
2. Сыни ойлау қабілетін дамытатын әлемдік авторлардың оқырманы болуы
3. Қыршыма тілімен замандастарының ортасында «ұстара-тіл» атануы
4. Жаза алуынан бөлек, көргенін реализммен сурет етіп салу қабілетінің дамуы
5. Бірнеше тілді, бірнеше мәдениетті меңгерген кең өрісті болуы

Шоқан Уәлиханов өз замандастарын публицистикаға деген ерекше қызығушылығымен таңғалдыра білген. Ол мемлекеттік дәрежедегі және жергілікті басылымдарды мұқият қадағалап, өз дәуіріндегі маңызды публицистикалық еңбектерден әрдайым хабардар болып отырған. Мысалы, «Орынбор ведомостарында» В.В. Вельяминов-Зерновтың қазақ хандары туралы мақалалары жарияланған сәтте, Омбыда бұл басылымдардың көшірмесін алғаш қолға түсіргендердің бірі – Ш.Уәлиханов [6, 82]. Мектеп кезінен-ақ ол түрлі журналдардың тұрақты оқырманы болады. Н.М. Ядринцев ол туралы: «Шоқан алпысыншы жылдары орыс қоғамындағы өзгерістерді мұқият қадағалап, үздік басылымдарды, журналдарды оқығаны терең әсер қалдырды», – деп еске алады [6, 81]. Ш. Уәлихановтың орыс және әлемдік классиктердің шығармаларын оқуға құмар болуы оның публицистке өте қажет қасиеттің бірі – сыни ойлай білу қабілетін дамытты. М.И. Фетисов бұл туралы «Бұл оның сыни қабілеттерін дамытты. Сол қабілеттерін ол адамгершілік мәселелерінде де, шығыстану филологиясы саласында да бізді таңғалдыру үшін қолданды», – дейді [6, 79]. Шоқан Шыңғысұлының өткір тілі мен тапқыр әзілі оған еркін ойлап, пікірін ашық білдіруге мүмкіндік берген. Бұл қасиет әсіресе билік пен әділетсіздікке қарсы наразылықтың бір түрі ретінде көрінді. Оның досы Н. Потанин Шоқанды «Ол Омбыдағы ең өткір, ұстара-тілді азамат болатын» деп сипаттап, оның әңгімелері мен қалжыңдарының қалада кең таралғанын атап өткен. Потаниннің: «Қыршыма тілін қолданып, біреуді әзілмен қудалау – ол үшін бір рухани қажеттілік іспетті еді», деген сөзі Ш. Уәлихановтың әзіл-сықаққа деген бейімділігінің терең себептерін ашады [7]. Ол биліктің озбырлығын тікелей сынай алмаса да, сатира арқылы өз көзқарасын жеткізе алған. Мұндай тәсіл әлемдік журналистиканың қалыптасу тарихында маңызды рөл атқарады. Мәселен, XVII ғасырдағы ағылшын ақыны әрі публицисті Джон Мильтон «Баспасөз еркіндігі туралы. Ағылшын парламентіне арнау (Ареопагитика)» атты памфлетінде қоғам мәселелерін уытты тілмен аяусыз түйрейтін [8, 30]. Шоқанның тапқыр әңгімелері оның батыл мінезін және әділетсіздікке қарсы ішкі қарсылығын айқын көрсетеді. Генералдар мен әкімшілер туралы айтқан қалжыңдары тек әзіл емес, сонымен қатар билік өкілдерінің әрекеттерін әшкерелеудің тиімді құралы болды. Тиісінше, орта ғасырлар мен Қайта өрлеу дәуірінде Еуропа белсенділері билік өкілдеріне қарсы қолданған, қоғамдық сын мен жаңа идеялардың қайнары болған, кейіннен кәсіби журналистиканың батыл жанрларының біріне айналған памфлет

пенфельетон үлгілерін қолдана білді [9]. Мысалы, замандас бір генерал жаңа шенін көрсету үшін ішігін ашып жүргенде, Шоқан оны «Орден лентасын галошына тағып қойыпты», деп келемеждейді. Бұл – оның шенеуніктердің сыртқы атрибуттарға деген шектен тыс әуестігін әжуалағанының айқын дәлелі. Сондай-ақ өзін ұлы әкімші санайтын генерал-губернатор туралы «Ол бар шаруаны ретке келтіріп қойғаны сонша, жаңа басшы істейтін ештеңе де қалдырмады», деп айтқан уытты әзілі, шын мәнінде бәрі керісінше дегенді тұспалдап тұр еді. Шенеуніктердің өздерін асыра бағалауына деген өткір реакциясыосындай болатын. Шоқанның мысқылға толы әңгімелері оның еркін және сыни ойлау қабілетін көрсетеді.

Ш. Уәлихановтың публицистикасына қатысты ой-пікірлер әртүрлі көзқарасқа толы. Оның публицистикалық еңбектерін бағалауда замандастары мен кейінгі зерттеушілердің пікірлеріне жүгінсек, түрлі көзқарасқа куә боламыз. Мәселен, Г.Н. Потанин Шоқан Уәлихановтың қазақ халқының мәдениетін зерттеудегі және насихаттаудағы рөлін жоғары бағалап, оның еңбектері кең таралса, қазақ қоғамы үшін аса маңызды тұлға болар еді деп есептеді [7]. Алайда Ш. Уәлиханов тек фольклор жинаумен немесе тұрмыс-салтты сипаттаумен шектелмегенін айта кету керек. Ол өз халқының болашағы туралы терең ойланды, қоғамдық өзгерістердің негізін қалады.

Ф. Достоевский Шоқанның публицистикадағы қабілетін ерекше бағалап, оны тек этнограф немесе ғалым ғана емес, қазақ халқының мүддесін Ресей қоғамында қорғай алатын тұлға ретінде қарастырған [6, 86]. Ол Шоқанды қазақ даласының өзекті мәселелерін орыс басылымдарында көтеріп, өз халқының құқықтары үшін күресуге шақырды. Оның Шоқанды ерекше тұлға ретінде тануы және оның әлеуетіне үлкен сенім артуы – Уәлихановтың өз дәуіріндегі интеллектуалдық және қоғамдық ықпалының аса жоғары болғанының айқын көрінісі.

Шоқанның публицистикасына байланысты тағы бір маңызды мәселе – оның қоғамдық-саяси пікірлері мен жеке көзқарастарының қалыптасуындағы қайшылықтар. Ол бір жағынан орыс мәдениеті мен ғылымына сүйеніп, ағартушылық қызмет атқарса, екінші жағынан, отарлық саясаттың салдарын да жете түсінді. Публицистикалық қызметі дәл осы екі ұстанымның арасында болды. Мысалы, Ш. Уәлиханов «Сот реформасы» туралы жазбасында (1864) қазақ халқының дәстүрлі қоғамының кемшіліктерін сынай отырып, отарлық биліктің де әділетсіз тұстарын ашық көрсетті [10]. Бұл қайшылықтар оның публицистикалық бағытының тұрақты әрі толыққанды қалыптасуына белгілі бір дәрежеде кедергі жасады. Қалай дегенмен де, Шоқан публицистикасы – қазақтың ағартушылық дәуірінің бастауындағы маңызды қадамдардың бірі.

Шоқан Уәлиханов тарихи-географиялық және этнографиялық деректерді жинағаны белгілі. Оған қоса өзі барған жерлердің атмосферасын жеткізуге, олардың мәдени және әлеуметтік ерекшеліктерін түсінуге, кең аудиторияға қолжетімді етуге ұмтылды. Оның 1856-1957 жылдары жазылған «Ыстықкөл сапарының күнделігі», «Қытай империясының батыс провинциясы мен Құлжа қаласы», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Алты шаһардың яғни Қытайдың Нан-Лу провинциясының шығыстағы алты қаласының жайы» аты еңбектерінде тревел-журналистиканың айқын элементтері байқалады. Жалпы тревел-журналистиканы (саяхат журналистикасы, саяхат баспасөзі) – география,

тарих, мәдениет, туризм, көлік және т.б. тақырыптарды қамти отырып, саяхат туралы ақпарат беруге бағытталған медианың бір жанры дейтіндер бар. Сондай-ақ оны сипаттау, талдау, визуализациялау сияқты бірнеше тәсілге негізделген синтетикалық бағыт деп қабылдайтындар да кезігеді. А. Желдібаева, А. Ибраимов сынды қазақ медиа зерттеушілерінің пікірінше, ол – қоғамдық өмірдің мәдени картинасын қалыптастыратын салалық журналистика түрі әрі заманауи медиа кеңістіктің феномені [11]. Осы тұрғыдан алғанда, Ш. Уәлихановтың жолжазба публицистикасында тревел-мәтін қағидаларына, тревел-журналистиканың жанрлық сипаттамасына, ақпаратты беру тәсіліне сай үлгілер жетіп-артылады. Ол терең зерттеу, көркемдік және публицистикалық тәсілдер, көргенін сыни тұрғыдан талдау, бейнелі суреттеу, сондай-ақ ақпарат жинау үшін сұхбат алу әдістерін қолдана білген. Оның ең жарқын мысалдарының бірі – «Жоңғария очерктері» еңбегі. Мұнда ол тек географиялық нысандарды сипаттап қана қоймай, оларды тарихи оқиғалармен, осы өңірді мекендеген халықтармен және төл мәдениетімен байланыстыра талдайды [12]. Ғылыми зерттеулерден айырмашылығы, Уәлихановтың мәтіні жеке бақылаулар мен ойларға толы, бұл оны тревел-очерктерге жақындатады. «Жоңғария очерктерінің» алғысөзінде «Орта Азияның үстінде әлі күнге дейін бір құпия перде ілініп тұрғандай... Орта азиялық адамдар туралы біз ештеңе білмейміз десек болғандай», деп ой толғайды [13]. Мұндай түсінік оны әртүрлі мәдениет арасындағы дәнекер рөлін атқарушы тұлға ретінде көрсетеді.

«Қашқар күнделігі» – Ш. Уәлихановтың журналистік қырының жарқын көрінісі. 1858-1859 жылдардағы Шығыс Түркістанға жасаған экспедициясында жазған бұл еңбегі ол аймақтың жолын, табиғатын, экономикасын, өңірдегі саяси жағдайды егжей-тегжейлі сипаттайды. Бірақ ол тек құрғақ деректермен шектелмейді. Оның жазбалары саяхаттың атмосферасын жеткізетін эмоционалды суреттемелерге толы. Мысалы, «Бүгін біз Заукеннен өттік те, беймәлім, белгісіз жерлерге аяқ бастық... Айналада ақ шыңды таулар бар, төменде қап-қара сай жатыр, оның тереңінде шағын көл көрінеді», деген жолдар бар [14]. Ол Заукен асуын кесіп өткендегі көз алдындағы аппақ шыңдарды, қап-қара шатқалдар мен тереңде жасырынған көлді бейнелі сөздермен сипаттайды. Мұндай тәсіл тревел-журналистикаға тән, өйткені ол зерттеушінің байқағыштығын саяхатшының жеке әсерімен ұштастырады. Ол жергілікті ландшафтты, мәдени аспектілерді зерттеуге баса назар аудара білген.

Шоқан Шыңғысұлы Қашқарияға жасырын экспедицияны Ресей империясының тапсырмасымен жасағаны мәлім. Оны қазақ медиа тарихындағы алғашқы жабық репортаж деуге келеді. Қашқария сыртқы әлем үшін белгісіз аймақ еді. «Қанша қауіпті болса да, мен жол бойы да, Қашқардың өзінде де күнделік жүргізіп отырдым», дейді Шоқан. Шынайы дәйек түзе алу үшін күнделікті көрген дерегін айна-қатесіз қағазға түсіруі де – журналистика принципіне толық сай. Ол Қашқардың экономикасы, саяси құрылымы, әскери жағдайы мен діни өмірі туралы бірегей жазбалар қалдырды. Оның «Қашқария туралы жазбалары» кейіннен орыс географиялық қоғамында жоғары бағаланып, Петербургтегі зиялы қауымның назарын өзіне аударды. Бұл өлкеге Мұхаммед Әли деген атпен, мұсылман саудагер кейпінде жасырын кіруінің арқасында Қашқардың ішкі

өмірін зерттеуге мүмкіндік алды. Бұл сапар Ш. Уәлихановтың тек шығыстанушы және зерттеуші емес, сонымен қатар нағыз құпия журналист рөлін де атқарғанын көрсетеді.

«Қырғыздар туралы жазбалар» еңбегінде қырғыз халқының тұрмысы мен дәстүрлерін, сондай-ақ «Манас» эпосының ауызша айтылған нұсқасын тіркеген. Мұнда сұхбат алу әдісі айқын көрінеді. «Мен бұл дастанды отқа қарай еңкейіп, ата-бабасының тарихын айтқан қырғыз ақынының аузынан жазып алдым», дейді Шоқан. Локацияны егжей-тегжейлі суреттеу. Оқырманын сол жерде отырғандай сезіндіру. Бұл оның дәстүрлі зерттеу аясынан шығып, репортаж элементтерін қамтығанын көрсетеді. Осыған ұқсас стиль оның «Қырғыздардағы шамандық іздері» еңбегінде де байқалады. Мұнда ол діни нанымдар мен сиқырлы жоралғыларды дәл сипаттайды. Әсіресе бақсының трансқа түсіп, ата-баба рухтарын шақыратын рәсімін бақылаған сәті ерекше тартымды. Ш. Уәлиханов бұл оқиғаны құжаттап, қатысушылардың эмоцияларын жеткізіп, олардың реакциясына назар аударады. Сонымен қатар, жазбасында қырғыздардың ер және әйел азаматтарының сырт келбетін қалам ұшымен қағазға түсіріп, баяндап отырған фактілерді бейнелермен бекіте түседі.

Шоқан экспедициялық жазбаларында жеке фактілерді сипаттаумен шектелмей, оқиғаларды кең тұрғыда ой елегінен өткізуге, дәстүрлерді салыстыруға, Орталық Азия халықтарының мәдениетіне тарихи үдерістердің әсерін бағалауға тырысты. Мұндай баяндау стилі ғылыми талдау, жеке әсерлер мен тікелей байқауды біріктіреді. Ол тек шығыстану ғылымына үлес қосып қана қоймай, сонымен бірге экспедициялық журналистиканың негізін қалады. Кейіннен осы жанр үшін негізгі әдістерге айналған тәсілдерді қолданды. Ш. Уәлиханов барған жерлеріндегі халықтың тұрмыс-тіршілігін, мәдениетін, тарихын өз көзімен көріп, шынайы, бейнелі репортаж жанрына ұқсас туындыларын жазады. Бұл бүгінгі тревел-журналистиканың негізгі қағидаларына сай келеді. Егер Шоқан заманауи медиада жұмыс істесе, оның еңбектері National Geographic, BBC Travel немесе Lonely Planet секілді басылымдарда жариялануы әбден мүмкін еді.

Қашқария экспедициясы Уәлихановтың зерттеуші, саяси аналитик және тың жанр-форматтарды қолданушы ретіндегі қабілетін көрсетсе, Ыстықкөлге сапары нағыз тревел-блогерлік сипатқа ие болды. Ол өзінің жазбаларында көркемдік, этнографиялық және саяхаттық баяндау әдістерін үйлестірді. Оның саяхаты жайлы күнделік жүргізу мен сурет салу әдістері қазіргі блогерлердің сапарларында жиі қолданатын тәжірибеге ұқсас. Әрине, Шоқан блог жүргізген жоқ, бірақ оның жазбалары мен салған суреттері сол кезеңдегі блогерлік стильге өте жақын. Ол өз оқырмандарына сапарынан алған әсерлерін, көргенін, түйгенін бейнелеп, нақты деректермен бөлісіп отырған. Оның еңбектерінде табиғатты дәл әрі көркем бейнелеу шеберлігі байқалады. Мәселен, Ыстықкөлді «көгілдір айнадай» деп сипаттауы осы сөзімізге дәлел. Ол күнделік жазу арқылы өзінің оқырмандарына саяхат барысында көрген-білгенін, сапардан алған әсерлерін дөп жеткізеді. Шоқанның жазбаларындағы әрбір салынған суретін – сол объектіге өз призмасынан үңілгендегі көрініс деп, ал оның жолжазбаларын қазіргі блогерлердің баяндауы сияқты, адамдармен қарым-қатынас орнату үшін жасалған контентке балауға болады.

«Ыстықкөлге сапар күнделігі» (1856) еңбегінде жас Уәлиханов өзінің дүниетанымындағы маңызды қағидатты қысқа әрі дәл жеткізіп, публицистикалық қызметінің мәнін ашатын негізгі ойды ұсына білді: «Өткенді ойлап, бүгінгі күннің қамын жеу» [6, 93]. «Көсем сөз» деген қазақы атауы бар публицистиканың басты идеясы да бұқараға түйінді ой салу болса керек. Ескірген құндылықтарды сақтап қалу шарт емес, одан керегін алып, алға жылжу қажет деген идеяға жүгінді. Ал оның әлі де нақтылана қоймаған Францияға сапары анықталып, деректер табылып, жазбалары айқындалса, барон А.Е. Врангель тілге тиек еткен бұл сапардың дерек-дәйегі тревел-журналистика ғана емес, халықаралық журналистика тарихы бойынша жаңа тұжырымдар шығаруға негіз болмақ [15].

Қорытынды

Зерттеу барысында Ш. Уәлихановтың өз публицистикасы арқылы қоғамдық пікір қалыптастыруда үлкен рөл атқарғаны анықталды. Оның журналистикаға тән туындылары өз дәуірінің өткір мәселелерін дәл сипаттап, оны мемлекеттік дәрежеде көтеріп қана қойған жоқ, сондай-ақ ағартушылық-танымдық және ғылыми бағытта қызмет етті [16]. Ш. Шыңғысұлы – өз заманында-ақ ақпаратты талдау, деректерді сараптау және объективті көзқарас қалыптастыру сияқты қазіргі журналистерге тән қабілеттерді қолдана білген медиа тұлға. Өзінің өмір жолында ол тек ғалым-зерттеуші ғана емес, сондай-ақ қоғамды, әсіресе қазақ даласындағы әлеуметтік, саяси және мәдени жағдайларды терең талдайтын өткір публицист ретінде де танылды [17]. Алайда Уәлихановтың публицистикалық, журналистикаға тән мұрасы әлі де жіктеле зерттелмеген және оның публицистикасы көбіне ғылыми еңбектерімен қатар ғана қарастырылып келе жатқанын мойындау қажет. Осыған орай оның медиа-мұрасын заманға сай зерделеуге қатысты келесі ұсыныстарды қарастыруға болады:

- Шоқанның публицистикалық қызметінің ерекшеліктеріне заманауи журналистік стандарттар тұрғысынан салыстыра баға беру;
- Салған сурет-сызбаларын иллюстрациялық журналистика талаптарына сай жүйелеп, жіктеп талдау;
- Еңбектеріндегі демократиялық принциптерді айқындап, бүгінгі күн қағидасына сай өзектілігін пайымдау.

Шоқан Уәлихановтың публицистикасы қазақ халқының ағартушылық және демократиялық ой-пікірлерінің дамуына зор ықпал етіп, кәсіби журналистиканың девелопмент кезеңін қалауға үлес қосып, ұлттық публицистиканың алғашқы кәсіби қадамдарының бірі ретінде бағалануы тиіс.

Авторлардың қосқан үлесі.

А. Сайлауқызы – бақылау және ұсыныс беру, мақсат-міндетті анықтау, жалпы ғылыми аппаратты басқару, деректерді сұрыптау, редакциялау.

Ә. Әзербай – әдебиетпен жұмыс, материалды жинау, негізгі бөлімді жазу.

Ә. Әділжан – материалды жинау, мақаланы техникалық талапқа сай рәсімдеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Cambridge Dictionary – [Электрон. ресурс] – URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/development>. (қаралған күні: 07.02.2025).
2. Жұмағазина А. «История казахской журналистики». – [Электрон. ресурс] – URL: <https://alash24.kz/ru/news/18911>. (қаралған күні: 10.02.2025).
3. Амалбек Б., Жүніс Ә. «Шоқан тағылымдары терең зерттелмек». – [Электрон. ресурс] – URL: <https://egemen.kz/article/4608-shoqan-taghylymdary-terenh-zerttelmek> (қаралған күні: 07.02.2025).
4. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. Құраст. Д.Ә. Марғұлан, Д. А. Марғұлан. – Алматы: Алматы-Болашақ, 2011. – Т.10 – 592 б.
5. Тревел-журналистика: понятие, жанры, особенности профессиональной деятельности / А. С. Василенко, И. И. Карпенко, У. Перси, А. В. Полонский, В. И. Съедин / под ред. И. И. Карпенко: Коллективная монография. – Белгород: Политерра, 2019. – 124 с.
6. Фетисов М. И. Зарождение казахской публицистики. – Алма-Ата 1961. –146 с.
7. Потанин Г. Н. Биографические сведения о Чокане Валиханове. Записки РГО по отделению этнографии. – [Электрон. ресурс] – URL: https://shoqan.kz/wp-content/uploads/2020/01/G_N_Potaniin_Biograficheskie_svedeniya_o_Chokane (қаралған күні: 07.02.2025).
8. История зарубежной журналистики: учеб. пособие для иностранных студентов-бакалавров I курса. Сост. Шелястина В. О.– М.: Фак. журн. МГУ, 2018. – 94 с.
9. Саакян Р. «Историческое развитие жанров памфлета и полемики в Европе: от средневековья до эпохи Просвещения» // Medicine, Pedagogy and Technology: Theory and Practice. – 2024. – № 2(10). – С. 199–204.
10. Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – 432 с. – [Электрон. ресурс] – URL: <https://arheology.kz/monografii/418-valikhanov-chokan-sobranie-sochinenij-v-pyati-tomakh-tom-1.html> (қаралған күні: 07.02.2025).
11. Zheldibayeva A., Ibraiyumov A. Travel журналистика как феномен современного медиапространства // Вестник КазНУ. Серия журналистики. – 2023. – № 1. DOI: <https://doi.org/10.26577/HJ.2023.v67.i1.08https://bulletin-journalism.kaznu.kz/index.php/1-journal/article/view/1676>
12. Очерки Джунгарии – [Электрон. ресурс] – URL: https://shoqan.kz/completed/works_djungary/ (қаралған күні: 07.02.2025).
13. Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 416 с. – [Электрон. ресурс] – URL: https://archive.org/details/valihanov_chokan__sobranie_sochinenii_v_5_tt/valihanov_chokan__sobranie_sochinenii_T_3/page/n5/mode/2up (қаралған күні: 07.02.2025).
14. Кашгарский дневник I, Вершина Заукинского прохода. – [Электрон. ресурс] – URL: https://shoqan.kz/incompleted/works_kashgarskiy_dnevnik1/ (қаралған күні: 07.02.2025).
15. Кенемолдин М. Мыслями возвращаясь к Шокану // «Mangi El» журналы. – 2016. – № 01-02. – С. 76-83
16. Абуев К. К. Чокан Валиханов и его современники: (монография) – Кокшетау: 2015, – 386 с.
17. Serubaeva A.T., Kalenova T.S. The features of steppe civilization in the works of Shokan Ualikhanov. – [Электрон. ресурс] – URL: <https://tsj.enu.kz/index.php/new/article/view/328/167> (қаралған күні: 07.02.2025).

А. Сайлаукызы, А. Азербай, А. Адилжан

Международная школа журналистики MNU, Астана, Казахстан

Роль наследия Чокана Валиханова в становлении казахской публицистики

Аннотация. В данной статье рассматривается медиа-наследие Шокана Уалиханова сквозь призму современных научных подходов. В ходе исследования анализируются его вклад в формирование отечественной журналистики на этапе ее становления, роль в развитии казахской демократической публицистики, а также значение и формы его медийного наследия, обладающего характеристиками тревел-журналистики. Также проводится анализ общественного мнения о его журналистском образе на основе данных социального исследования. Результаты научного анализа демонстрируют, что Шокан Уалиханов уже в свое время придерживался принципов, присущих современной журналистике, таких как аналитика информации, исследование фактов и объективная подача материалов. Применяя историко-сравнительный метод, текстовый анализ и источниковедческий подход, исследуются его путевые заметки и этнографические труды, в которых обнаруживаются элементы тревел-журналистики. Кроме того, его публицистика способствовала развитию просветительской и демократической мысли казахского общества, внедрению различных журналистских форматов и использованию визуализации посредством иллюстраций. Таким образом, труды Уалиханова можно рассматривать как один из первых отечественных образцов тревел-журналистики, что подчеркивает их значимость в истории национальной прессы. Это, в свою очередь, расширяет научные основания для изучения эволюции профессиональной казахской журналистики.

Ключевые слова: Шокан Уалиханов, девелопмент, публицистика, путешествие, тревел-журналистика, экспедиция, история журналистики.

Sailaukyzy A., Azerbay A., Adilzhan A.

MNU International School of journalism, Astana, Kazakhstan

Media legacy of Shokan Ualikhanov during the period of development of Kazakh journalism

Abstract. This article examines the journalistic legacy of Shoqan Ualikhanov through the lens of contemporary academic analysis. The study explores his contributions to the formation of national journalism during its developmental phase, his role in advancing Kazakh democratic public discourse, and the significance and forms of his media heritage, which exhibit characteristics of travel journalism. Additionally, public perceptions of his journalistic image are analyzed based on data from a social study. The findings of the scientific analysis demonstrate that even in his time, Shoqan Walikhanov adhered to principles characteristic of modern journalism, such as information analysis, fact-based research, and objective reporting. By applying the historical-comparative method, textual analysis, and source evaluation, his travel notes and ethnographic works are examined, revealing the presence of travel journalism elements. Furthermore, his journalistic contributions played a pivotal role in fostering Kazakh intellectual and democratic thought, introducing diverse journalistic formats, and incorporating

visual storytelling through illustrations. Thus, Ualikhanov's works can be regarded as one of the earliest domestic examples of travel journalism, underscoring their significance in the history of the national press. This, in turn, strengthens the academic foundation for studying the evolution of professional Kazakh journalism.

Keywords: Shokan Ualikhanov, development, publicism, travel journalism, expedition, history of journalism.

References

1. Cambridge Dictionary. Available at: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/development>. (accessed: 07.02.2025).
2. Zhumagazina A. «Istorija kazahskoj zhurnalistiki». [History of Kazakh Journalism]. Available at: <https://alash24.kz/ru/news/18911>. (accessed: 10.02.2025).
3. Amalbek B., Zhunis A. «Shokan tagylymdary teren zerttelmek». Available at: <https://egemen.kz/article/4608-shoqan-taghylymdary-terenh-zerttelmek> (accessed: 07.02.2025).
4. Margulan A.H. Shygarmalary. KUrast. D.A. Margulan. [Works. compiled by D. A. Margulan]. (Almaty, 2011. 592 p.)
5. Trevel-zhurnalistika: ponjatie, zhanry, osobennosti professional'noj dejatel'nosti / A. S. Vasilenko, I.I. Karpenko, U. Persi, A.V. Polonskij, V. I. Sedin / pod red. I. I. Karpenko: Kollektivnaja monografija. [Travel Journalism: Concept, Genres, Features of Professional Activity / A. S. Vasilenko, I. I. Karpenko, W. Percy, A. V. Polonsky, V. I. Seyedin / edited by I. I. Karpenko: Collective monograph]. (Belgorod, 2019. 124 p.)
6. Fetisov M. I. Zarozhdenie kazahskoj publicistiki. [The Origin of Kazakh Journalism]. (Almaty, 1961. 146 p.)
7. Potanin G.N. Biograficheskie svedenija o Chokane Valihanove. Zapiski RGO po otdeleniju jetnografii. [Biographical Information about Shokan Valikhanov. Notes of the Russian Geographical Society on the Ethnography Department]. Available at: https://shoqan.kz/wp-content/uploads/2020/01/G_N_Potanin_Biograficheskie_svedenija_o_Chokane (accessed: 07.02.2025).
8. Istorija zarubezhnoj zhurnalistiki: ucheb. posobie dlja inostrannyh studentov-bakalavrov I kursa. Sost. Sheljastina V. O. [History of Foreign Journalism: Textbook for First-Year Foreign Bachelor Students. Comp. Shelyastina V. O]. 9Moscow, 2018. 94 p.)
9. Saakjan R. «Istoricheskoe razvitie zhanrov pamfleta i polemiki v Evrope: ot srednevekov'ja do jepohi Prosveshhenija» [Historical development of the genres of pamphlet and polemics in Europe: from the Middle Ages to the Age of Enlightenment] // Medicine, Pedagogy and Technology: Theory and Practice. 2(10). P. 199–204. (2024).
10. Valihanov Ch. Sobranie sochinenij v pjati tomah. Tom 1. (Almaty, 1984. 432 p.) [Collected Works in Five Volumes]. Available at: <https://arheology.kz/monografii/418-valikhanov-chokan-sobranie-sochinenij-v-pjati-tomakh-tom-1.html> (accessed: 07.02.2025).
11. Zheldibayeva A., Ibraimov A. Travel zhurnalistika kak fenomen sovremennogo mediaprostranstva // Vestnik KazNU. Serija zhurnalistiki. [Travel Journalism as a Phenomenon of Modern Media Space] // KazNU Bulletin. Journalism Series. – 2023. DOI: <https://doi.org/10.26577/HJ.2023.v67.i1.08><https://bulletin-journalism.kaznu.kz/index.php/1-journal/article/view/1676>
12. Oчерки Dzhungarii. [Essays on Dzungaria] Available at: https://shoqan.kz/completed/works_djungary/ (accessed: 07.02.2025).

13. Valihanov Ch. Sobranie sochinenij v pjati tomah. Tom 3. [Collected Works in Five Volumes. Volume 3]. (Almaty, 1985. 416 p.) Available at: https://archive.org/details/valihanov_chokan__sobranie_sochinenii_v_5_tt/valihanov_chokan__sobranie_sochinenii_T_3/page/n5/mode/2up (accessed: 07.02.2025).
14. Kashgarskij dnevnik I, Vershina Zaukinskogo prohoda. [Kashgar Diary I, Top of the Zaukinskogo Passage]. Available at: https://shoqan.kz/incompleted/works_kashgarskiy_dnevnik1/ (accessed: 07.02.2025).
15. Kenemoldin M. Mysljami vozvrashhajaz' k Shokanu. [Returning in Thoughts to Shokan] Journal "Mangi El". 1. 76-83. (2016).
16. Abuev K.K. Chokan Valihanov i ego sovremenniki: (monografija). [Shokan Valikhanov and His Contemporaries: monograph] . (Kokshetau, 2016. 386 p.)
17. Serubaevaa A. T., Kalenova T.S. The features of steppe civilization in the works of Shokan Ualikhanov. Available at: <https://tsj.enu.kz/index.php/new/article/view/328/167> (accessed: 07.02.2025).

Авторлар туралы мәлімет:

Сайлауқызы А. – Ph.D., Халықаралық журналистика мектебінің Adjunct Assistant профессоры, Maqsut Narikbayev University, Астана, Қазақстан.

Сайлауқызы А. – Ph.D., Adjunct Assistant профессор международной школы журналистики, Maqsut Narikbayev University, Астана, Казахстан.

Sailaukyzy A. – PhD, Adjunct Assistant Professor at the International School of Journalism, Maqsut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan.

Әзербай Ә. – Халықаралық журналистика мектебі ғылыми зерттеу тобының мүшесі, Maqsut Narikbayev University, Астана, Қазақстан.

Азербай А. – член научно исследовательской группы международной школы журналистики, Maqsut Narikbayev University, Астана, Казахстан.

Azerbay A. – member of the research group of the International School of Journalism, Maqsut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan.

Әділжан Ә. – Халықаралық журналистика мектебі ғылыми зерттеу тобының мүшесі, Maqsut Narikbayev University, Астана, Қазақстан.

Адилжан А. – член научно исследовательской группы международной школы журналистики, Maqsut Narikbayev University, Астана, Казахстан.

Adilzhan A. – member of the research group of the International School of Journalism, Maqsut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).